

‘Een cultuur van klasse’

**Klasse identificaties in Groot
Brittannië en de Verenigde Staten**

**Erasmus Universiteit Rotterdam
Sociologie**

**Bachelorscriptie
Naam: Roy Kemmers
Studentnummer 296757**

**Begeleiders: Prof. dr. D. Houtman
en Dr. P. Achterberg**

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Hoofdstuk 1: Inleiding	4
Hoofdstuk 2: Theorie en hypothesen	6
2.1: Theorie	6
2.2: Een cultuur van klasse	7
2.3: Congruentie en incongruentie	9
2.4: Hypothesen	9
Hoofdstuk 3: Data en operationalisering	12
3.1: Data	12
3.2: Operationalisering	12
3.2.1: Onafhankelijke variabelen	12
3.2.2: Afhankelijke variabelen	13
3.3: Methoden	14
Hoofdstuk 4: Resultaten	15
4.1: Incongruentie in de tijd	15
4.2: Klassegebonden stemgedrag in Groot Brittannië	17
4.3: Klassegebonden stemgedrag in de Verenigde Staten	18
4.4: Economische herverdeling als zuiverdere indicator van klassecultuur	19
4.4.1: Groot Brittannië	19
4.4.2: Verenigde Staten	20
Hoofdstuk 5: Conclusie en discussie	21
5.2: ‘Death of class’ debat	22
Bibliografie	24
Noten	25

Voorwoord

In dit voorwoord wil ik vooral mensen bedanken zonder wie dit Bachelor Werkstuk niet de kwaliteit zou hebben gekregen die ik er nu in denk te kunnen herkennen.

Allereerst Dick Houtman. Hij heeft me niet allen op het spoor gezet van deze studie, maar hij heeft me tijdens onze gesprekken/ zijn (want bijna niet tussen te komen) monologen vooral aangestoken met zijn schijnbaar onvermoeibare enthousiasme. Hij weet het plezier dat hij in de sociologie beleeft perfect over te brengen.

Speciale vermelding van dank is nodig voor Peter Achterberg. Zonder ook zijn (gouden) enthousiasme tekort te willen doen, heeft hij me vooral van onmisbaar advies voorzien bij de statistische analyses.

Maar wat is de sociologie zonder sociaal leven? Al meer dan tien jaar haalt mijn vriendin het beste in mij naar boven. En voordat dit 10^e jaar voorbij is zal er een klein kroontje (m/v) op ons samenzijn gezet zijn. Zonder Bregjes vertrouwen, aanmoedigingen (en een af en toe noodzakelijke schop onder mijn kont) was ik niet zo ver gekomen als ik nu ben en was er van deze scriptie geen letter op papier gekomen.

Naaldwijk, september 2008

Hoofdstuk 1. Inleiding

In de sociale wetenschappen zijn beelden van maatschappelijke gelaagdheid in de industriële samenleving vaak onherroepelijk terug te voeren op Marx' notie van klassen. Klassen, voortkomend uit de op kapitalistische leest geschoeide industriële samenleving, staan daarin aan de basis van de maatschappelijke verhoudingen en zouden de meest uiteenlopende sociale variaties kunnen verklaren.

Echter, de maatschappelijke veranderingen die zich sinds de jaren zestig van de vorige eeuw hebben voltrokken zijn het bereik van klasse-als-verklaring ontstegen. De culturele veranderingen die rond de jaren zestig begonnen, waarin de drang naar individuele vrijheid een rode draad vormde, vonden niet hun oorsprong in klasse-verschillen. Opvattingen over individuele vrijheid (en de conservatieve tegenhanger sociale orde) hebben niets te maken met klasse (Houtman, 2003; Achterberg, 2006). Klasse is, zo blijkt uit onderzoek van Houtman en Achterberg, in de politiek –de arena van de 'democratic class struggle' (Lipset, 1981)- steeds meer overschaduwd door cultuur (Van der Waal et al.,2008).

Maar deze culturele laag inachtnemend, blijft er in deze studies altijd nog een factor 'objectieve klasse' – dat wil zeggen een objectieve classificatie naar aanleiding van een beroep (sgroep)- over die stemgedrag en opvattingen over economische ongelijkheid verklaart. Erik Wright heeft zich als neo-Marxist op deze objectieve, rationele belangen van klassen vastgepind en kan daarom maar moeilijk uit de voeten met onderzoeksresultaten die een mate van klassenbewustzijn laten zien in de Verenigde Staten die verschilt van die in Groot Brittannië (1985). In deze studie wordt dit 'objectieve' klasse-effect geproblematiseerd op basis van een stelling van historisch socioloog Craig Calhoun.

Craig Calhoun schrijft in zijn *Question of Class Struggle* (1982) dat objectieve belangen van de arbeidersklasse helemaal niet leiden tot collectieve actie wanneer die belangen niet gepaard gaan met het (subjectieve) besef van die belangen.

Deze notie kan een nieuw licht werpen op recente kwesties waarin de invloed van het klasse concept aan inspectie onderhevig is geweest, zoals het in de afgelopen decennia (al dan niet) afgenomen klassengebonden stemgedrag en de verschillen tussen landen waar klasse van oudsher een grote danwel een kleine rol heeft gespeeld. De probleemstelling van deze studie heeft daarom betrekking op deze kwesties en luidt:

'Zijn verschillen met betrekking tot de invloed van 'objectieve klasse' *tussen landen* en *in de tijd* afhankelijk van subjectieve klasse-identificatie?'

Om dit te onderzoeken zal in deze studie het effect van klasse op het stemgedrag en op opvattingen die betrekking hebben op economische herverdeling onderzocht worden in Groot Brittannië en de Verenigde Staten, twee landen waarin klasse traditioneel wel, respectievelijk geen grote rol speelt.

Hoofdstuk 2. Theorie en hypotheses

2.1 Theorie

Erik Wright (1978; 1979; 1985) heeft het, wanneer hij het heeft over klassen, steeds over objectieve, dus door de onderzoeker te bepalen, karakteristieken (klasseposities) die rationeel sociaal handelen bepalen. Dit betekent, kort samengevat, dat de arbeidersklasse door de uitbuiting die zij te verduren heeft, rationeel zal komen tot het omverwerpen van die op uitbuiting gebaseerde verhoudingen. In de loop van zijn publicaties stelt hij steeds meer contextvoorwaarden (zie zijn 'reconceptualization' in Wright (1985)) die de verschillen tussen het klassenbewustzijn in Zweden en dat in de Verenigde Staten moeten verklaren, maar de kern van zijn analyse blijft de objectieve klassepositie in een systeem van kapitalistische uitbuiting van de arbeidersklasse door de middenklasse.

Craig Calhoun, in zijn *Question of Class Struggle* (1982) gaat daar tegenin, door te stellen dat een objectieve klassepositie geen voldoende basis geeft voor collectieve actie zoals, in de meest radicale vorm, revolutie. Hij stelt dat alleen groepen die zijn geworteld in een traditionele gemeenschap en in het voortbestaan van hun manier van leven begreep worden, over zullen gaan tot collectieve actie (zie hiervoor ook Calhoun, 1983). Hij doet dit door uit te leggen dat de opstanden tegen de industrie in Engeland in het begin van de 19^e eeuw geen opstand van de nieuwe industriële arbeidersklasse was, zoals werd beweerd door Thompson in *The Making of the English Working Class* (1963), maar een opstand van de traditionele ambachtslieden en handwerkers, die door de opkomst van een industriële manier van produceren hun manier van leven bedreigd zagen:

“It is my suggestion that both the social organization and the consciousness that preceded the emergence of the modern working class were more likely foundations for radical collective action. (..) [R]ootedness in tradition and immediate social relations is the essential basis of a radical response to social change; and (..) neither motives nor interests, however rationally understood, provide a sufficient reason for collective action and, furthermore, that their sufficiency diminishes with the radicalism of the contemplated action.” (Calhoun, 1982: 223)

Over (onder andere) Erik Wrights analyse zegt Calhoun dat '[a] central assumption in this line of analysis is that workers (like others) respond rationally to their objective interests' en dat '[i]ts proponents have taken a very rationalistic position which ignores (..) the concrete ideological orientations of real workers (..)'(Calhoun, 1983: 903).

Volgens Calhoun zijn rationele, objectieve belangen dus een onvoldoende basis voor (bijvoorbeeld) de arbeidersklasse om zich als collectieve actor te gedragen:

“Whether or not a particular collectivity, such as the working class, will become a collective actor is a question which can only be answered with attention to objective as well as subjective issues.” (Ibid., p.227)

Volgens Calhoun ‘werkt’ de klasse-analyse dus uitsluitend wanneer aan objectieve en subjectieve voorwaarden is voldaan: de ‘objectieve’ uitbuiting van de arbeidersklasse kan pas tot collectieve actie leiden als de arbeidersklasse zichzelf ook als uitgebuit ziet. Anders gesteld: de arbeidersklasse zal zich alleen ‘rationeel’ als arbeidersklasse gedragen wanneer zij zichzelf ook werkelijk ziet als arbeidersklasse. En hetzelfde geldt dan uiteraard voor de middenklasse. Dit is de centrale veronderstelling die in deze studie wordt onderzocht. Calhoun heeft deze veronderstelling weliswaar overtuigend verdedigd in zijn bespreking van de opstanden in Engeland in het begin van de negentiende eeuw, maar in deze studie wordt zijn theorie gebruikt in een onderzoek naar het effect van klasse in een meer contemporaine context.

2.2 Een cultuur van klasse

Er is overigens voldoende reden te twijfelen aan de notie van een uitsluitend objectieve ‘motor’ achter de klasseanalyse: dezelfde objectieve omstandigheden (die van een industriële samenleving) hebben in verschillende omgevingen tot verschillende resultaten geleid. Zo vroeg Werner Sombart (1906) zich een eeuw geleden al af hoe het kwam dat er in de Verenigde Staten, terwijl het het meest ontwikkelde industrieland was, nauwelijks socialisme te bespeuren was. Marx had immers gezegd dat in de landen waarin het kapitalisme het verst gevorderd was, de socialistische revolutie het eerst zou komen. Ook Stanislaw Ossowski (1963) raakte dit thema, in zijn *Class Structure in the Social Consciousness*, door het te hebben over verschillende manieren waarop stratificatie in ‘het sociale bewustzijn’ vorm kan krijgen. De sociale gelaagdheid kan in het ene land bijvoorbeeld gezien worden als twee klassen die tegenover elkaar staan en in het andere land als een sociale ladder waarop mensen van positie verschillen. Ossowski noemde het eerste een ‘dichotmic scheme’ en het tweede het ‘scheme of gradation’.

Er zijn volgens Ossowski dus verschillende manieren om stratificatie te benaderen. In de twee genoemde schema’s speelt een Marxistische klasse-analyse in de eerste een grotere

rol dan in de tweede. In de eerste staan namelijk de twee klassen in relatie tot –en dus tegenover– elkaar, dat wil zeggen: de ene klasse bepaalt de ander en vice versa. Chalubinski (2006) verwoordt het in zijn bespreking van Ossowski's werk als volgt:

'[D]ichotomic schemata of a social structure are more easily accepted during periods of severe class conflict or during an increase of intensity in economic distinctions;' (Chalubinski, 2006: 293, nadruk in origineel)

In het graduele schema bestaan er wel klassen en is de hoogste klasse misschien 'beter af' dan de laagste, maar hierin zien deze hoogste en laagste klassen zichzelf niet in relatie tot de ander. Hierin is de middenklasse het grootst en het belangrijkste. Dit heeft volgens Ossowski het gevolg dat er minder tegenstellingen worden ervaren:

'When the middle class plays the most important role in social life, and when the majority of the nation are members of the middle class, blatant inequalities between the classes at the extremes become less important— a sort of 'deviation from the norm'. (Ossowski, 1963: 95)

In deze twee gevallen kun je dus zeggen dat er in het dichotome schema meer een 'cultuur van klasse' heerst dan in het graduele schema. Dit zou duidelijk moeten worden bij het vergelijken van de kracht van het effect van klasse in de verschillende samenlevingen. Deze cultuur van klasse wordt ook besproken door Jan Pakulski. Hij zegt dat 'the "classness" of social inequalities and therefore the relevance of class analysis vary historically (Pakulski, 2005: 2).

Het idee dat er in meer of mindere mate een cultuur van klasse kan heersen draait dus het klassieke Marxistische idee van de economische verhoudingen als basis voor cultuur, om. Dit is in lijn met het pleidooi voor een cultuursociologie die zich niet richt op 'een voorbij de cultuur gesitueerde 'echte' sociale werkelijkheid' (Houtman 2003: 38), maar op 'interacties tussen betekenisconstructies die door verschillende groepen voor waar worden gehouden' (ibid: 52).

De klasse-analyse (waarin de arbeidersklasse en de middenklasse collectief voor hun 'rationele belangen' opkomen) is, zoals zojuist genoemd, het best te verwachten in een situatie waarin de arbeidersklasse en de middenklasse duidelijk tegenover elkaar staan. Dit is dus de situatie waarin klasse het meest saillant is in het verklaren van klasse-gerelateerd collectief gedrag zoals stemgedrag –door Lipset (1981) 'the democratic class struggle' genoemd– of gedeelde opvattingen zoals ten opzichte van economische herverdeling. En dit soort uitkomsten komen ook vaak uit onderzoeken naar klassengebonden stemgedrag: Groot

Brittanië wordt alom beschouwd als een land waar klasse een grote rol speelt, terwijl de Verenigde Staten vaak als de tegenpool wordt beschouwd waar klasse een bescheidener, of zelfs marginale, rol speelt.

2.3 Congruentie en incongruentie

Gegeven de voorwaarden van Calhoun voor de werking van de klasse-analyse, de subjectieve klasse-identificatie moet samenvallen de objectieve klasse-identificatie, is het hier van belang een daarop toegespitst onderscheid te introduceren. Als de voorwaarde voor een ‘succesvolle’¹ klasse-analyse is dat objectieve en subjectieve klasse-identificaties samenvallen, betekent dit dat er ook situaties mogelijk zijn waarin dat niet gebeurt. In dat geval kan bijvoorbeeld iemand die door sociologen als een lid van de arbeidersklasse wordt bestempeld zichzelf zien als lid middenklasse en dat tot uiting laten komen in zijn (m/v) stemgedrag en opvattingen. In dit geval is er dus geen sprake van een klasse-analyse van een arbeidersklasse die haar belangen nastreeft. Het onderscheid dat hier dus geïntroduceerd wordt is dat tussen de mensen waarvan hun objectieve klasse-identificatie samenvalt met hun subjectieve klasse-identificatie en de mensen waarbij hun objectieve klasse-identificatie *niet* samenvalt met hun subjectieve klasse-identificatie. Om dit onderscheid te kunnen maken wordt vanaf nu de eerste categorie ‘congruenten’ en de tweede ‘incongruenten’ genoemd.

Net zo belangrijk als het maken van dit onderscheid voor deze studie is, zo belangrijk is het te benadrukken dat met het gebruik van de termen ‘congruent’ en ‘incongruent’ geenszins een waarde-oordeel over de logica, het rationaliteitsgehalte of het beoordelingsvermogen van de subjectieve klasse-identificaties van mensen wordt geveld. Het zijn uitsluitend termen die aangeven of de objectieve en subjectieve klasse-identificaties samenvallen of uiteenlopen.

2.4 Hypothesen

Processen van culturele verandering hebben er sinds de jaren zestig voor gezorgd dat klasse als verklarende variabele aan kracht heeft ingeboet. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur worden hiervoor een aantal (vermeende) oorzaken gegeven. Deze studie is er niet op gericht een (of meer) van deze oorzaken aan te wijzen, of het relatieve aandeel van de (eventueel) verschillende oorzaken te bepalen, maar niettemin zal een klein overzicht van verschillende soorten theorieën worden gegeven.

Ronald Inglehart (1977) suggereerde dat de sinds de jaren zestig toegenomen welvaart ervoor heeft gezorgd dat de naoorlogse generatie behoefte kreeg aan meer individuele vrijheid. Over materiële basisbehoeften hoefden zij zich geen zorgen te maken en ze konden dus verder kijken naar ‘postmateriële’ kwesties.

Een andere verklaring is dat klassekwesties sinds de jaren zestig zijn overschaduwd door andere kwesties, zoals culturele. Hechter (2004) en Houtman et al. (2008) bepleiten dit met betrekking tot de rol van klasse in de politiek. De sinds de jaren zestig saillantier geworden culturele kwesties rondom individuele vrijheid en sociale orde zorgen voor ‘cross pressures’, die klassengebonden stemgedrag ‘begraven’ onder een laag cultuur (vgl. de titel van Van der Waal et al., 2008).

Thomas Luckman schreef in *The Invisible Religion* (1967) dat structurele differentiatie en (een bepaalde mate van) sociale verandering in een complexe samenleving ervoor zorgen dat er incongruentie ontstaat tussen de ‘officiële’ religie en ‘the individual systems of “ultimate” significance’ (p. 86-7). De verschuiving van een industriële naar een postindustriële maatschappij kan gezien worden als een proces dat de structurele differentiatie en de complexiteit van samenlevingen heeft vergroot en zou daarom hebben kunnen zorgen voor meer incongruentie tussen de (in dit geval) ‘officiële’ ideologie en de manier waarop mensen die voor zichzelf vormgeven.

Welke verklaring voor het afnemende belang van klasse er ook voor waar wordt genomen, lijkt men het erover eens dat het belang van klasse sinds de jaren zeventig is afgenomen. Volgens de theorie van Calhoun kan een effect van klasse alleen gevonden worden wanneer objectieve en subjectieve klasse-identificaties samenvallen. Een afgenomen effect van klasse zou dus moeten wijzen op een uiteenvallen van die twee. In termen van het hierboven geïntroduceerde onderscheid verwachten we dus dat de incongruentie in de loop der tijd is toegenomen, in zowel Groot Brittannië (*Hypothese 1a*) als in de Verenigde Staten (*Hypothese 1b*).

De verschillen tussen Groot Brittannië en de Verenigde Staten zijn eerder verschillen in een cultuur van klasse genoemd. Deze cultuur van klasse is, zo is de veronderstelling, meer aanwezig in Groot Brittannië dan in de Verenigde Staten. Een klassecultuur wordt bij uitstek gekarakteriseerd door een klassenbewuste arbeidersklasse. En een klassenbewuste arbeidersklasse zal uiteraard weinig moeite hebben zichzelf als arbeidersklasse te identificeren. Wanneer we dus de mate van incongruentie in beide landen opsplitsen in een arbeidersklassedeel en een middenklassedeel, verwachten we bij de arbeidersklasse in Groot

Brittannië minder incongruentie aan te treffen dan bij de arbeidersklasse in de Verenigde Staten (*Hypothese 1c*).

Vervolgens is het van belang de klasse-analyse aan onderzoek te onderwerpen en wordt het effect van klasse op stemgedrag uitgesplitst in congruenten en incongruenten. De verwachting, volgens de theorie van Calhoun, is dat het effect van klasse op stemgedrag (dus een linksstemmende arbeidersklasse en een rechtsstemmende middenklasse) uitsluitend voortkomt uit de congruenten en niet bij de incongruenten. Dit wordt verwacht in zowel Groot Brittannië (*Hypothese 2a*) als in de Verenigde Staten (*Hypothese 2b*).

Nu zijn er ook argumenten om de kracht van het effect van klasse niet af te meten aan het stemgedrag. Houtman (2003) en Achterberg (2006) lieten al zien dat er in het stemgedrag ‘cross-pressures’ actief zijn die ervoor zorgen dat de arbeidersklasse, door haar geringe cultureel kapitaal steeds vaker op een rechtse partij stemt en dat de middenklasse, door haar grote cultureel kapitaal, steeds vaker op een linkse partij stemt. Er spelen dus meerdere afwegingen een rol bij het bepalen van een stem dan alleen de economische. Svallfors (1999: 203) noemt (opvattingen over) de verzorgingsstaat ‘[o]ne of the most important arenas for contemporary class politics’. Ook Houtman en Achterberg laten zien dat klasse wel bepalend is bij opvattingen over economische herverdeling. Dit wordt dan ook onderwerp van toetsing in hypothese 3: het effect van klasse op de opvatting over economische herverdeling (waarbij de arbeidersklasse meer en de middenklasse minder herverdeling wil), is na uitsplitsing uitsluitend terug te vinden onder congruenten en niet onder incongruenten. Deze verwachting geldt zowel voor Groot Brittannië (*Hypothese 3a*) als voor de Verenigde Staten (*Hypothese 3b*).

Hoofdstuk 3.

Data, Operationalisering en Methoden

3.1 Data

Voor deze studie wordt gebruik gemaakt van een Brits en een Amerikaans longitudinaal databestand (Het 'European Voter Programme' voor Groot Brittannië en het 'American National Election Studies 1948- 2000') dat data bevat over het stemgedrag, objectieve en subjectieve klasse-positie en opvattingen over economische herverdeling. Omdat een belangrijk deel van de analyses het stemgedrag wil verklaren, is bij de analyses alleen gebruik gemaakt van jaren waarin de belangrijkste verkiezingen zijn gehouden. In de Verenigde Staten zijn dit de vierjaarlijkse presidentsverkiezingen en in Groot Brittannië de –met uitzondering van 1966- vijfjaarlijkse parlementsverkiezingen. Voor Groot Brittannië is gebruik gemaakt van de verkiezingsjaren in de periode 1964 tot 1997 en voor de Verenigde Staten de presidents-verkiezingen in de periode van 1972 tot 2000.

3.2 Operationalisering

3.2.1 Onafhankelijke variabelen

Objectieve klassepositie is in Groot Brittannië gemeten met behulp van het EGP (Eriksson, Goldthorpe en Portecarrero) klassenschema. Beroepen van respondenten zijn ingedeeld in de klassen I t/m VII². De indeling van de beroepen is al verwerkt in het databestand, dus elke respondent heeft al een score toebedeeld gekregen. Vervolgens zijn de klassen I, II, III en IV samengevoegd tot de variabele middenklasse en de klassen V, VI en VII zijn samengevoegd in de nieuwe variabele arbeidersklasse. In het Amerikaanse databestand is een soortgelijke variabele opgenomen, maar met 6 klassen³. De klassen 1 en 2 zijn samengevoegd in de middenklasse en de klassen 3, 4 en 5 vormen samen de arbeidersklasse. De overgebleven zesde klasse bestaat uit huisvrouwen ('homemakers') en kan minder eenduidig onder de midden- danwel arbeidersklasse gerekend worden en wordt daarom buiten de analyses gelaten.

Subjectieve klassepositie wordt gemeten met een vraag naar de klassepositie volgens de respondent zelf. In de Verenigde Staten is deze vraag '[I]f you had to make a choice, would you call yourself middle class or working class? Would you say that you are about average middle/working class or that you are in the upper part of the middle/working class?' De zes antwoordcategorieën variëren van 'average working class' tot 'upper middle class' en zijn vervolgens gedichotomiseerd door de klassen 1, 2 en 3 samen te voegen tot de

arbeidersklasse en de klassen 4, 5 en 6 tot de middenklasse. In Groot Brittannië werden respondenten gevraagd zich in te delen in ofwel de arbeidersklasse ofwel de middenklasse⁴.

De variabele congruentie / incongruentie, geïntroduceerd om het samenvallen danwel uiteenlopen van objectieve en subjectieve klassepositionering aan te geven, wordt uiteraard samengesteld uit gegevens van de variabelen objectieve en subjectieve klasse. Wanneer iemand objectief als arbeider wordt beschouwd en zichzelf als arbeider ziet, wordt hij/zij geïnclassificeerd als congruent. Wanneer objectieve en subjectieve positionering niet samenvallen, wordt hij/zij geïnclassificeerd als incongruent.

3.2.2 Afhankelijke variabelen

De afhankelijke variabelen in deze studie zijn stemgedrag en opvattingen over economische herverdeling.

Stemgedrag is in Groot Brittannië en de Verenigde Staten gedichotomiseerd in links en rechts. In het geval van Groot Brittannië betekent dit dat een stem op de Labour Party geldt als links en een stem op de Conservative Party geldt als een stem op rechts. De stemmen voor de Britse Liberal Party zijn buiten beschouwing gelaten. In het geval van de Verenigde Staten wordt een stem op de Democratic Party (-kandidaat, want er worden data van presidentsverkiezingen gebruikt) opgevat als een stem op links en een stem op de Republican Party (-kandidaat) als een stem op rechts.

Opvattingen over economische herverdeling worden in elk land gemeten aan de hand van een Likert- item. In beide landen was het niet mogelijk een schaal te construeren van vragen die in elke golf van het survey-onderzoek voorkwamen. Daarom is gekozen voor ieder één item dat de kern van de economische herverdeling behoort te vatten.

In geval van de Verenigde Staten wordt het een item gebruikt waarin de respondent wordt gevraagd zichzelf te plaatsen op een schaal van 1 tot 7 waar het gaat om zijn/haar opvattingen over medische en ziekenhuiskosten. Hierbij is 1 een opvatting die pleit voor een staatsverzekering en 7 is een opvatting die uitgaat van individuele verantwoordelijkheid voor de kosten⁵. In dit onderzoek worden deze opties dus opgevat als een dimensie van een voorkeur voor veel herverdeling (1) naar weinig herverdeling (7). Een hoge score staat dus voor economisch conservatisme.

In het databestand van Groot Brittannië is een item gebruikt waarin respondenten de stelling wordt voorgelegd: ‘The government should redistribute income and wealth’, waarop geantwoord kon worden met antwoorden van ‘Agree’ (1) tot ‘Disagree’ (3).

3.3 Methoden

Bij de analyse van het klassengebonden stemgedrag wordt gebruik gemaakt van een logistische regressie-analyse met log-odds ratio's. Voorwaarde voor deze methode is dat de onafhankelijke en de afhankelijke variabelen dichotoom zijn. Hierbij wordt de afhankelijke variabele (stemgedrag) geoperationaliseerd als 1 = rechts stemmen, 2 = links stemmen. De onafhankelijke variabele objectieve klasse is geoperationaliseerd als 1 = arbeidersklasse, 2 = middenklasse. De resultaten van de log-odds ratio's kunnen positief (boven nul) en negatief (onder nul) uitvallen en een negatieve score betekent klassengebonden stemgedrag, dwz. een linksstemmende arbeidersklasse en een rechtsstemmende middenklasse.

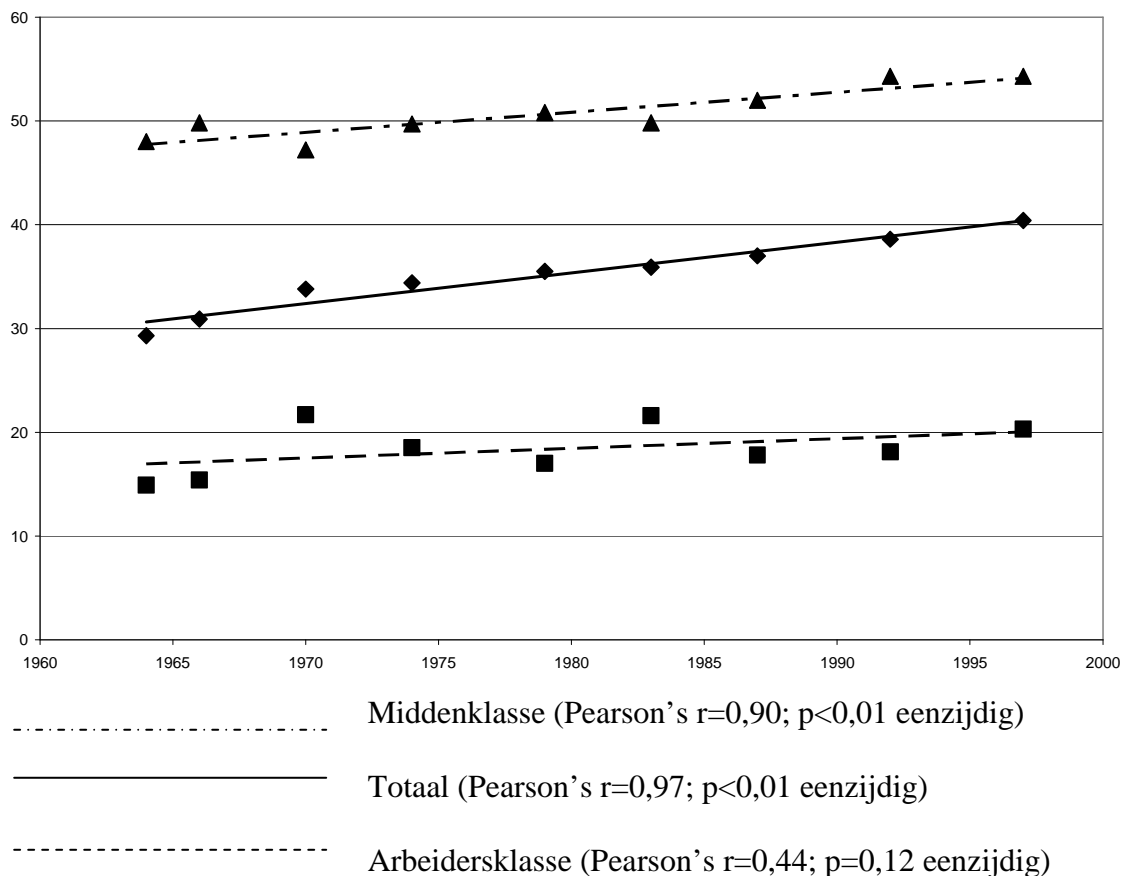
Bij de analyse van de opvattingen over economische herverdeling is de logistische regressie-analyse niet mogelijk omdat het Likert items betreft, geen dichotome variabele. Hier is daarom Pearson's correlatiemaat r gebruikt voor de samenhang tussen objectieve klassepositie en het Likert item. Het Likert item meet economisch conservatisme, dus een hogere score betekent dat de respondent minder herverdeling voorstaat. Een positieve correlatie staat dus voor klassengebonden economisch conservatisme.

Hoofdstuk 4. Resultaten

4.1 Incongruentie in de tijd

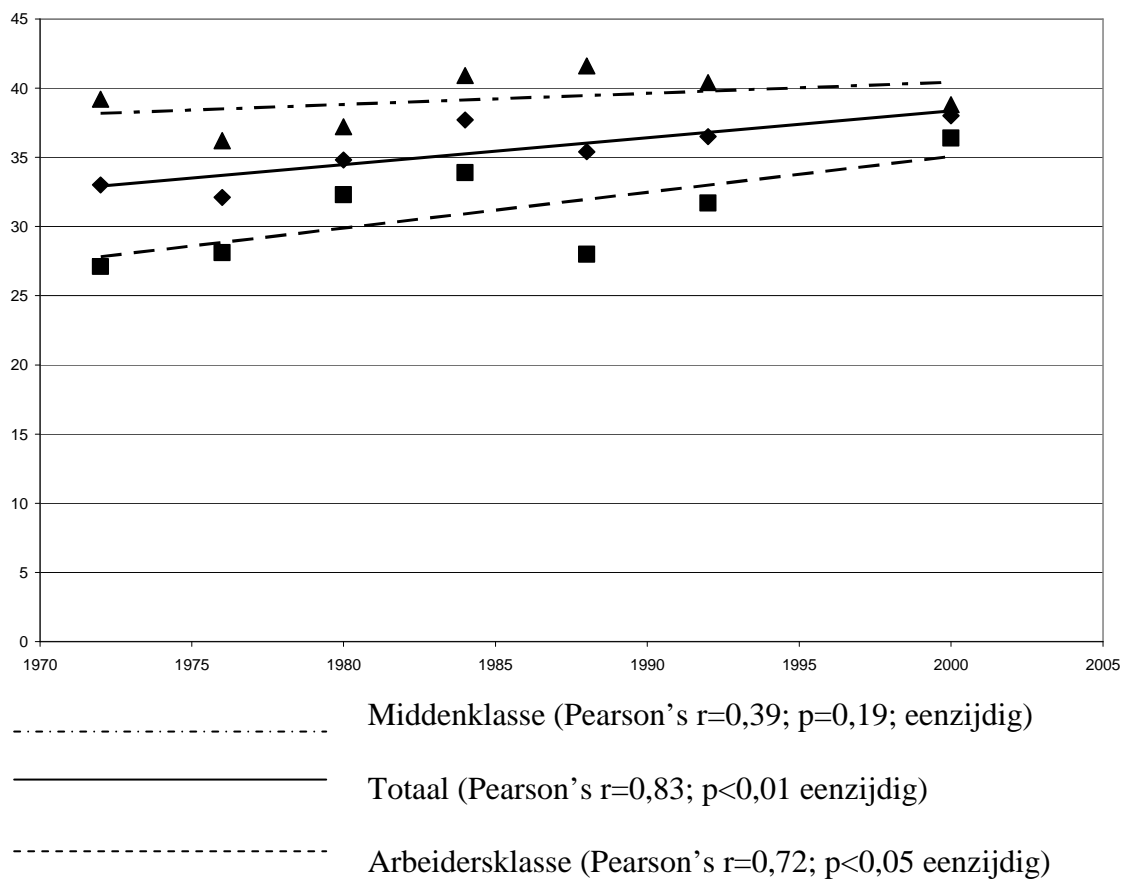
In de figuren 1 en 2 zijn de resultaten te zien van de analyses die betrekking hebben op de verschillen in congruentie tussen de VS en GB en in de tijd. Hierin zijn de percentages 'incongruenten' weergegeven voor beide landen in de onderzochte periodes.

Voor beide landen geldt dat de percentages incongruenten in de tijd toenemen, zoals dat duidelijk zichtbaar wordt door de stijgende lijn waarmee het 'totaal' percentage wordt aangegeven. Hiermee wordt het totale bestand bedoeld, dus voordat het wordt opgesplitst in een arbeidersklasse- en middenklassedeel. Hypothesen 1a en 1b kunnen dus worden bevestigd: incongruentie is in beide landen toegenomen in de loop van de tijd.

Figuur 1: Stijgende incongruentie in Groot Britannië (1964-1997) onder totaal, arbeidersklasse en middenklasse, in %.

Hypothese 1c betref een veronderstelling van een cultuur van klasse, te zien in een groter klassenbewustzijn van de Britse arbeidersklasse in vergelijking met de Amerikaanse. Wanneer figuur 1 en figuur 2 worden vergeleken, wordt duidelijk dat de Britse arbeidersklasse wordt gekarakteriseerd door een (relatief, bijvoorbeeld in vergelijking met de Britse middenklasse) lage incongruentie en dat de incongruentiepercentages van de Amerikaanse arbeidersklasse en middenklasse veel meer bij elkaar liggen. Deze indicatie bevestigt daarmee hypothese 1c: in Groot Brittannië heerst meer een cultuur van klasse dan in de Verenigde Staten.

Figuur 2: Stijgende incongruentie in de VS (1972-2000) onder totaal, arbeidersklasse en middenklasse, in %.

4.2 Klassengebonden stemgedrag in Groot Brittannië

Vervolgens is het van belang het effect van de gevonden stijgende incongruentie op de relevante afhankelijke variabelen -stemgedrag en attitudes t.o.v. economische herverdeling- te onderzoeken. In tabel 1 en 2 zijn de resultaten weergegeven van de analyses die betrekking hebben op het klassengebonden stemgedrag in GB over de hele periode. Een negatieve waarde geeft klassengebonden stemgedrag aan.

In tabel 1 is de analyse over de gehele periode te zien. Over het totaal is er dus een significant verband gevonden tussen klasse en stemgedrag. Dit is het effect van ‘objectieve’ klasse zonder dat er onderscheid wordt gemaakt naar subjectieve identificatie. In de volgende twee kolommen wordt dit wel opgesplitst in congruenten en incongruenten, waar objectieve en subjectieve klasse dus samenvallen respectievelijk uiteenlopen. De resultaten zijn overduidelijk: het klassengebonden stemgedrag blijft na uitsplitsing uitsluitend bestaan wanneer objectieve klasse samenvalt met subjectieve klasse. Bij de incongruenten, waar objectieve klasse en subjectieve klasse dus divergeren, is zelfs een significant positieve waarde gevonden. Dit betekent dat er meer arbeiders voor een rechtse partij stemmen dan arbeiders voor een linkse partij.

	Totaal		Congruenten		Incongruenten	
	Rechts	Links	Rechts	Links	Rechts	Links
Arbeidersklasse	31,6%	68,4%	26,7%	73,3%	53,5%	46,5%
Middenklasse	64,8%	35,2%	79,4%	20,6%	50,3%	49,7%
Log odds-ratio	-1,38***		-2,36***		0,13*	
N	16.344		10.642		5.702	

*Tabel 1: Percentages en log-odds ratio's van klassestemgedrag in GB (1964-1997) voor totaal, congruenten en incongruenten. * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.*

In tabel 2 zijn de log-odds ratio's voor elk afzonderlijk jaar weergegeven en daarin is hetzelfde patroon te zien: een sterk klassengebonden stemgedrag dat uitsluitend wordt gevonden bij congruenten en niet bij incongruenten. Zoals te zien in de rechter kolom met de log-odds voor incongruenten heeft de objectief bepaalde klassepositie op zich dus geen enkel significant effect op het klassengebonden stemgedrag; alleen wanneer objectieve klasse en subjectieve klasse samenvallen is er sprake van een -overigens sterk- significant effect van klasse op stemgedrag. Hiermee wordt hypothese 2a, die betrekking heeft op klassengebonden stemgedrag in Groot Brittannië, bevestigd.

<i>jaar</i>	<i>Log odds totaal</i>	<i>log odds congruenten</i>	<i>log odds incongruenten</i>
1964	-1,91***	-3,15***	-0,15
1966	-1,62***	-2,92***	0,33
1970	-1,22***	-1,95***	0,20
1974	-1,49***	-2,54***	-0,01
1979	-1,25***	-2,28***	0,06
1983	-1,64***	-2,69***	-0,19
1987	-1,42***	-2,31***	-0,07
1992	-1,34***	-2,45***	0,42*
1997	-1,22***	-2,22***	0,33

*Tabel 2: Log-odds ratio's voor klassenstemgedrag in GB (1964-1997) voor totaal, congruenten en incongruenten, per verkiezingsjaar. * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.*

4.3 Klassengebonden stemgedrag in de VS

In de tabellen 3 en 4 zijn de resultaten van de analyses weergegeven die een licht moeten werpen op het klassengebonden stemgedrag in de Verenigde Staten. Net als bij de tabellen 1 en 2 geeft ook hier de eerste tabel (3) het totaalbeeld weer over de gehele periode. Hierin is te zien dat het klassengebonden stemgedrag (log-odds ratio van -0,26, $p < 0,001$) na uitsplitsing uitsluitend –en zelfs sterker- te vinden is bij congruenten en, gegeven de positieve waarde, helemaal niet bij incongruenten.

	Totaal		Congruenten		Incongruenten	
	Rechts	Links	Rechts	Links	Rechts	Links
Arbeidersklasse	48,3%	51,7%	46,0	54,0	53,2	46,8
Middenklasse	54,9%	45,1%	58,4	41,6	48,5	51,5
Log odds-ratio	-0,26***		-0,50***		0,19*	
N	7.283		4.789		2.494	

*Tabel 3: Percentages en log-odds ratio's van klassengebonden stemgedrag in de VS (1972-2000) voor totaal, congruenten en incongruenten. * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.*

In tabel 4 zijn de log-odds per verkiezingsjaar weergegeven. Duidelijk is dat het klassengebonden stemgedrag over het geheel (zie de kolom totaal) niet vaak sterk gevonden wordt. Maar als het gevonden wordt –en zelfs vaker- is dit toe te schrijven aan congruenten en zeker niet aan incongruenten. Ook hier wordt geen effect gevonden van een objectief bepaalde klassepositie op het stemgedrag, zonder dat het samenvalt met subjectieve klassepositionering. Hypothese 2b, die betrekking heeft op klassengebonden stemgedrag in de VS, kan dus worden aangenomen.

<i>jaar</i>	<i>Log odds totaal</i>	<i>log odds congruenten</i>	<i>log odds incongruenten</i>
1972	-0,05	-0,10	0,05
1976	-0,80***	-1,17***	0,00
1980	-0,36*	-0,75***	0,40
1984	-0,38**	-0,70***	0,15
1988	-0,09	-0,53**	0,80**
1992	-0,33**	-0,45**	-0,13
2000	-0,12	-0,24	0,11

Tabel 4: Log-odds ratio's voor klassenstemgedrag in de VS (1972-2000) voor totaal, congruenten en incongruenten, per verkiezingsjaar. * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.

4.4 Economische herverdeling als zuiverdere indicator van klassecultuur

4.4.1 Groot Brittannië

In de tabellen 5 en 6 zijn de resultaten weergegeven van de analyses met economische herverdeling als afhankelijke variabele. Hiervoor was het niet mogelijk om gebruik te maken van logistische regressieanalyse, zoals bij de toetsing van hypothesecluster 2, omdat opvattingen over economische herverdeling worden gemeten met een Likert-item. Daarom is ervoor gekozen de samenhang in Pearson's correlatiemaat r weer te geven. Tabel 5 geeft correlaties weer over de gehele onderzochte periode in Groot Brittannië en in tabel 6 staan de correlaties per verkiezingsjaar⁶.

	Totaal	Congruenten	Incongruenten
Correlatie	0,22***	0,35***	0,04**
N	17.428	10.935	6.493

Tabel 5: Correlatie (Pearson's r) tussen klasse en opvatting over economische herverdeling in Groot Brittannië onder totaal, congruenten en incongruenten (1974-1997). * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.

<i>jaar</i>	<i>Correlatie totaal</i>	<i>Correlatie congruenten</i>	<i>Correlatie incongruenten</i>
1974	0,24***	0,37***	0,02
1979	0,22***	0,36***	0,04
1983	0,24***	0,34***	0,08**
1987	0,25***	0,36***	0,06*
1992	0,23***	0,38***	0,01
1997	0,21***	0,35***	0,03

Tabel 6: Correlatie (Pearson's r) tussen klasse en opvatting over economische herverdeling in Groot Brittannië onder totaal, congruenten en incongruenten, per verkiezingsjaar (1974-1997), * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.

Evenals bij de analyses met stemgedrag is ook hier het gevonden effect onder totaal -dus voor de uitsplitsing in congruent/ incongruent- sterker terug te vinden onder congruenten (zie zowel tabel 5 als 6). In tegenstelling tot de analyses met stemgedrag, is hier in de verkiezingsjaren 1983 en 1987 bij de incongruenten een significante correlatie te zien. Dit effect is echter zeer zwak, zeker in vergelijking met de congruenten en het totaal. Dus afgezien van een zwak effect van de incongruenten is het gevonden patroon vergelijkbaar met dat in de analyses met stemgedrag. Hypothese 3a is daarmee bevestigd.

4.4.2 Verenigde Staten

Voor wat betreft de Verenigde Staten zijn de resultaten van de analyses met economische herverdeling weergegeven in de tabellen 7 en 8. Ook hier is in de eerste tabel (7) het totaalbeeld van de gehele onderzochte periode te zien en zijn de analyses toegespitst op de verschillende verkiezingsjaren in de volgende tabel (8)⁷.

	Totaal	Congruenten	Incongruenten
Correlatie	0,12***	0,18***	0,00
N	9789	6368	3421

Tabel 7: Correlatie (Pearson's r) tussen klasse en opvatting over economische herverdeling in de Verenigde Staten onder totaal, congruenten en incongruenten (1972-2000). * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$, *** = $p < 0,001$.

jaar	Correlatie totaal	Correlatie congruenten	Correlatie incongruenten
1972	0,09**	0,13***	-0,01
1976	0,14**	0,22***	-0,02
1980	0,13**	0,17***	0,05
1984	0,12**	0,19***	0,01
1988	0,15**	0,25***	-0,02
1992	0,10**	0,14***	0,05
2000	0,06	0,16***	-0,08

Tabel 8: Correlatie (Pearson's r) tussen klasse en opvatting over economische herverdeling in de Verenigde Staten onder totaal, congruenten en incongruenten, per verkiezingsjaar (1972-2000). * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$, *** = $p < 0,001$.

Net als in Groot Brittannië en net als bij de analyse van het stemgedrag in de VS, is ook hier het gevonden effect van klasse onder 'totaal' sterker te zien onder congruenten. En net als bij klassengebonden stemgedrag in de VS *uitsluitend* onder congruenten. Het effect van objectieve klasse blijkt dus volledig afhankelijk van subjectieve klasse waar het gaat om opvattingen over economische herverdeling. Objectieve klasse op zichzelf (dus zonder subjectieve identificatie) blijkt dus geen enkel effect te hebben op economisch conservatisme. Hypothese 3b is hiermee bevestigd.

Hoofdstuk 5. Conclusie en discussie

In deze studie is de theorie van Craig Calhoun, die stelt dat de klasse-analyse alleen effectief is als aan objectieve *en* subjectieve voorwaarden is voldaan, empirisch getoetst. Uit de analyses is duidelijk geworden dat de klasse-analyse inderdaad alleen van toepassing kan zijn als objectieve en subjectieve klasse-identificatie samenvallen. Objectieve klasse-identificatie alleen heeft -zo bleek uit de analyses- geen enkel effect.

Een ander opvallend resultaat van deze studie is dat het samenvallen van die twee voorwaarden voor de klasse-analyse in de afgelopen decennia steeds minder vaak is voorgekomen. Of, in termen van het hier geïntroduceerde onderscheid in congruentie en incongruentie: de incongruentie is in de afgelopen decennia toegenomen.

De verschillen in klassecultuur tussen Groot Brittannië en de Verenigde Staten zijn zichtbaar geworden in de sterke congruentie van de Britse arbeidersklasse in vergelijking met de Amerikaanse. Voorzichtigheid is echter geboden bij de interpretatie van dit resultaat, omdat de samenstelling van de twee arbeidersklassen verschilde.

De cultuur van klasse, die in Groot Brittannië van oudsher meer aanwezig is dan in de Verenigde Staten, is echter in beide landen afgezwakt en het is niet onvoorstelbaar dat dit proces zich in de toekomst voortzet.

Discussie

Deze toename van incongruentie kan betekenen dat het kapitalistische systeem erg zijn best doet om de ware scheidslijnen te verbloemen door andere ‘schijnlijnen’ te creëren. Erik Wright is zo’n soort mening toebedeeld: ‘Class interests in capitalist society are those potential objectives which become actual objectives of struggle in the absence of the mystifications and distortions of capitalist relations’ (Wright, 1978: 89). De toename in incongruentie zou in deze interpretatie dus komen door de mystificaties van het kapitalistische systeem.

Maar met deze interpretatie van de resultaten zou een onderzoeker zich het recht op de “echte”, voorbij de cultuur gesitueerde, waarheid’ (Houtman 2002: 52) toeëigenen en dat is precies waar wetenschap zich niet mee bezig moet houden (Houtman 2002; Houtman 2008). Het is beter de sociale werkelijkheid te nemen zoals ze zich voordoet en de werkelijkheidsconstructies van mensen met betrekking tot die sociale werkelijkheid te (proberen te) begrijpen (Ibid.).

‘Death of class’ debat

Het proces dat in dit onderzoek is blootgelegd, laat zien dat klasse als categorie om ‘het sociale leven’ in te interpreteren, aan kracht heeft verloren. Klasse blijkt steeds minder een denkkader van waaruit identiteiten worden bepaald, beslissingen worden genomen en opvattingen worden vormgegeven.

In hun artikel *Class Is Not Dead- It Has Been Buried Alive* (2008) betogen Van der Waal, Achterberg en Houtman dat cultuur klasse is gaan overschaduwen en dat door het ‘cross-cutting’ van beide factoren het effect van klasse alleen minder zichtbaar is geworden door de opkomst van de culturele factor. Deze studie heeft echter laten zien dat klasse juist cultuur is, in de vorm van een klassecultuur en dat deze klassecultuur in de loop van de laatste decennia steeds minder heerst. Deze resultaten sluiten daarom beter aan bij de eerder genoemde Jan Pakulski.

Jan Pakulski, medeauteur van het boek met de veelzeggende titel *The Death of Class* (Pakulski and Waters, 1996) stelt een ‘post-class analysis’ voor:

‘This involves locating class within a historical-developmental sequence as a *particular* social configuration of inequality typical of the industrial era. In other words, it is proposed that the “classness” of social inequalities, and therefore the relevance of class analysis vary historically’ (Pakulski, 2004: 2, nadruk in origineel)

Belangrijk is hier dat Pakulski ervoor pleit om klasse te beschouwen als één basis voor ongelijkheid die voor een bepaald tijdperk typerend was. Dit betekent dat hij klasse niet ziet als *de* determinant van al het andere, zoals in Marx’ basis-bovenbouw onderscheid⁸, maar als een van meerdere mogelijke. En evenals in deze studie is gedaan, heeft Pakulski het over een cultuur van klasse (“classness”) waarvan de invloed historisch kan verschillen. Klasse als basis voor sociale ongelijkheid is iets dat in het industriële tijdperk (grotendeels van begin negentiende eeuw tot halverwege twintigste eeuw) bij uitstek saillant was, maar die saillantie is sindsdien alleen maar afgenomen:

‘While (...) class formatting proved very successful in the past in generating “working class” movements and parties (as well as some “middle class” political movements), it has always competed with alternative formatting along national, regional, religious, civic and ethnic lines. The latter have been dominant in the last decades of the 20th century, as illustrated by the successful mobilisation of “new” social movements that spawned new political parties and propelled to power new elite factions.’ (Ibid: 16)

Pakulski stelt dat het voor deze tijd relevante stratificatiesysteem zich heeft ontwikkeld van een waarin klasse de dominante basis is van stratificatie naar een systeem 'in which no single system of inequality predominates' (p. 18). Verschillende andere bases van ongelijkheid, zoals etniciteit, gender, status en autoriteit zijn een grotere rol gaan spelen. Dit systeem noemt hij hybride stratificatie en resulteert in samengestelde maatschappelijke posities als 'laag opgeleide allochtone vrouw' en 'zwarte urbane professional'. Vanuit dit systeem stelt hij dat de ontwikkeling zal zijn richting een 'classless society', wat betekent dat 'social inequalities in such societies increasingly form on multiple and hybridised matrices, and that social formation is weak, thus resulting in multiple, continuous and cross-cutting hierarchies, and in weakly articulated, fickle groupings' (Ibid.: 19). Dit systeem noemt hij complexe stratificatie.

Op basis van de hier gepresenteerde resultaten kan mijns inziens geen steun worden gegeven aan deze laatste stap van Pakulski, waarin hij het stratificatiesysteem klasseloos noemt. Wat wel duidelijk is, is dat klasse als basis van sociale ongelijkheid serieus aan kracht heeft ingeboet en dat daardoor de hybride stratificatievorm van Pakulski als karakterisering van de contemporaine ongelijkheid op zijn plaats lijkt.

Maar het lijkt vreemd om, in een tijd waarin economische ongelijkheid (voorlopig nog) niet is verdwenen, de invloed hiervan in een nieuwe 'multiple, continuous, cross-cutting' hiërarchie geen plaats meer te geven. Dit is vergelijkbaar met een argument van Hout et al. (2001), die zeggen dat de klasse-analyse gevoed wordt door economische ongelijkheid en dus, zolang er economische ongelijkheid is, relevant blijft. Echter, in deze studie is aangetoond dat de klasse-analyse afhankelijk is van een cultuur van klasse en dat die steeds minder wordt. Dit geeft deze studie dus een positie tussen Pakulski en Hout c.s. in, erkennend (in de richting van Hout c.s.) dat er stratificatie op basis van klasseposities mogelijk blijft zolang er iets van een cultuur van klasse is en (in de richting van Pakulski) dat de cultuur van klasse bij uitstek iets was van de hoogtijdagen van het industriële tijdperk en nu duidelijk op zijn retour is.

Het lijkt er dus op dat stratificatie in de laat(post-)moderne samenleving een veelzijdiger karakter heeft gekregen nu de dominante rol van klasse-ongelijkheid is afgenomen. Welke structuren van ongelijkheid of configuraties van verschillende (ongelijkheids-) dimensies er in een 'post-class'-analyse naar voren zullen komen zal ongetwijfeld onderwerp van toekomstig onderzoek worden.

Bibliografie

- Achterberg, P. (2006) Considering Cultural Conflict. Class Politics and Cultural Politics in Western Societies. Maastricht: Shaker Publishing.
- Achterberg, P. en D. Houtman (2003) Het spook van de rechtse arbeidersklasse. Een culturele verklaring voor 'tegennatuurlijk' stemgedrag, *Sociologische Gids*, 50, pp. 8- 25.
- Calhoun, C. (1982) The Question of Class Struggle. Social foundations of popular radicalism during the industrial revolution. Chicago: University of Chicago Press.
- Calhoun, C. (1983) The radicalism of Tradition: Community Strength or Venerable Disguise and Borrowed Language?, *American Journal of Sociology*, 88, pp. 886- 914.
- Chalubinski, M. (2006) The Sociological Ideas of Stanislaw Ossowski, *Journal of Classical Sociology*, 6, pp. 283-309.
- Hechter, M (2004) From Class to Culture, *American Journal of Sociology*, 110, pp. 400-445.
- Hout, M., C. Brooks en J. Manza (2001) 'The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies', In: Clark, T.N en S.M. Lipset (eds.) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Houtman, D. (2002) 'De onttovering van de wereld en de crisis van de sociologie. Hoe de sociologen van Gods schoot zijn getuimeld', , in: Dick Houtman, Bram Steijn, and John van Male (eds), *Cultuur telt: Sociologische opstellen voor Leo d'Anjou'*, Maastricht: Shaker Publishers.
- Houtman, D. (2003). Class and Politics in Contemporary Social Science: 'Marxism Lite' and Its Blind Spot for Culture. New York: Aldine de Gruyter.
- Houtman, D. (2008) Op jacht naar de echte werkelijkheid. Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenten. Amsterdam: Pallas Publications.
- Houtman, D., P. Achterberg en A. Derks (2008). Farewell to the Leftist Working Class. New York: Transaction Publishers.
- Inglehart, R. (1977). The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lipset, S.M. (1971) Political Man. London: Heinemann.
- Ossowski (1963) Class Structure in the Social Consciousness. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pakulski, J. en M. Waters (1996) The Death of Class. London/Delhi: Sage.
- Pakulski, J. (2004) 'Foundations of a Post-Class Analysis' In: Wright, E.O. (2005) (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paginnummers in deze studie verwijzen naar de online versie op <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Chapter%206%20--%20Pakulski%20Jan%202004.pdf> (16-09-08).
- Sombart, W. (1976) [1906] Why is there no Socialism in the United States? London: Macmillan.
- Svallfors (1999) 'The Class Politics of Swedish Welfare', In: Evans, G. (ed.) *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*. Oxford: Oxford University Press.
- Thomas Luckmann, (1967). The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society, New York, London: Macmillan
- Thompson, E.P. (1963) The Making of the English Working Class. London: Gollancz
- Van der Waal, J., P. Achterberg en D. Houtman (2008) Class Is Not Dead – It Has Been Buried Alive: Class Voting And Cultural Voting in Postwar Western Societies (1956-1990), *Politics and Society*, 35, pp. 403- 426.
- Wright, E.O. (1978) Class, Crisis and the State. London: New Left Books
- Wright, E.O. (1979) Class Structure and Income Distribution. New York: Academic Press.

Wright, E.O. (1985) *Classes*. London: Verso.

Noten

¹ Het woord 'succesvol' is misschien ongelukkig gekozen, omdat het kan worden opgevat alsof de auteur een situatie waarin de arbeidersklasse en de middenklasse hun 'rationele' belangen nastreven wenselijk acht. Het is niet de bedoeling die indruk te wekken. Het woord is gekozen om aan te geven dat er volgens de theorie van Calhoun geen direct verband is tussen de objectieve klassepositie en de klasse-analyse. Er zit nog ruimte tussen die twee en die wordt volgens de theorie opgevuld door de subjectieve klasse-identificatie. Er kan dus ook sprake zijn van een 'onsuccesvolle' klasse-analyse.

² Klasse I: Hogere leidinggevenden, academici.
Klasse II: Supervisoren hoofdarbeid, hooggeschoolde hoofdarbeid.
Klasse III: Geschoolde, half- en ongeschoolde hoofdarbeid.
Klasse IV: Kleine zelfstandigen (max. 10 werknemers) en leidinggevende agrariëres.
Klasse V: Supervisoren handarbeid, hooggeschoolde handarbeid.
Klasse VI: Geschoolde handarbeid.
Klasse VII: Half- en ongeschoolde handarbeid.
Bron: Achterberg en Houtman (2003)

³ 1. Professional and managerial
2. Clerical and sales workers
3. Skilled, semi-skilled and service workers
4. Laborers, except farm
5. Farmers, farm managers, farm laborers and foremen; forestry and fishermen
6. Homemakers

⁴ Alleen al het gegeven dat er in de VS een schaal met tussenliggende posities als keuzemogelijkheid wordt gegeven en in GB een dichotome keuzemogelijkheid wordt geboden, wijst al op verschillen in de manier waarop de samenstellers van de vragenlijsten stratificatie benaderen. Het idee van een gradueel schema komt kennelijk niet bij de Britse/Europese onderzoekers op. En in de VS net zo met betrekking tot een dichotoom schema.

⁵ De volledige vraag luidt: 'There is much concern about the rapid rise in medical and hospital costs. Some feel there should be a government insurance plan which would cover all medical and hospital Others feel that medical expenses should be paid by individuals, and through private insurance like Blue Cross. Suppose these people are at the other end, at point 7. And of course, some people have opinions somewhere in between at points 2,3,4,5 or 6.) Where would you place yourself on this scale, or haven't you thought much about this?'

⁶ De tweede tabel is er om te laten zien dat geen uitzonderlijke veranderingen hebben plaatsgevonden in de onderzochte periode die, wanneer alleen de eerste tabel zou worden weergegeven, onzichtbaar zouden zijn gebleven.

⁷ Zie vorige voetnoot .

⁸ Of zoals Ossoski zegt: (I)t is possible to blot out the variety of class antagonisms in the image of the social structure by interpreting only one of these antagonisms as essential and the rest as 'quarrels within the family'. (1963: 38)